

ССІС	Сучасний словник іншомовних слів / Уклад. О.І.Скопненко, Т.В.Цимбалюк. – К., 2006.
СУМ	Словник української мови: В 11-и т. – К., 1970-1980.
УАС	Українсько-англійський словник / Уклад. К.Андрусишин і Я.Кретт. – Саскатун (Канада), 1990.
УНС	Українсько-німецький словник / Уклад. З.Кузеля і Я.Рудницький. – Лейпциг, 1943.
УРЕ	Українська радянська енциклопедія: В 12-и т. – К., 1977–1985.
УРЕС	Український радянський енциклопедичний словник: У 3-х т. – К., 1967–1968.
УРС	Українсько-російський словник: У 6-и т. – К.
Я	Яворницький Д.І. Словник української мови. – Катеринослав, 1920. – Т. I (А–К).

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ ЯК ЗНАКИ МОВНОЇ ЕКСПРЕСІЇ У “ЩОДЕННИКАХ” (1923–1929 РР.) СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА

Наталія Мазур, 2010

к. філол. н., Національний університет біоресурсів і природокористування України (Київ)

УДК 81'73.7:821161.1

У статті розкрито функціонування фразеологічних одиниць у мемуарних текстах Сергія Єфремова, розглянуто семантичні й структурно-семантичні трансформації фразеологізмів, відзначено вживання фразеологічних одиниць у функції самохарактеристики автора, характеристики інших осіб, образно-емоційної оцінки часу створення мемуарного тексту.

Ключові слова: мемуарний текст, фразеологічні одиниці, трансформація фразеологізмів, самовираження, образність, іронія.

The article deals with the functions of pphraseological units in the memoirs text of Sergej Yefremov, it is examined the semantic and structural-semantic transformations of pphraseological units. Conclusions about specific use of pphraseological units in self descriptions of the other person's, figurative and

emotional appraisal of time creation in the memoirs text has been highlighted in this article.

Keywords: memoirs text, phraseological units, transformations of phraseological units, self expressed, figurativeness, irony.

Мемуарні тексти, у яких спостерігаємо виразний струмінь розмовного стилю, насичені емоційно-експресивними фразеологічними зворотами. Особливістю функціонування фразеологізмів є відтворення національно-культурного компонента в авторському висловлюванні. Автор не обмежує себе стилістично нейтральними висловами, оскільки він пише для себе. У мемуарних текстах С. Єфремова простежуємо активізацію фразеологічних одиниць, які передають переважно негативну оцінку, що стосується явищ, подій і конкретних осіб.

Загальновідомо, що фразеологізми відтворюються як усталені цілісні одиниці, проте кожна із цих одиниць, потрапляючи в авторське висловлювання, зазнає як формальних, так і змістових змін і збагачується додатковими відтінками, конотаціями. Щоденники С. Єфремова – це не тільки інформативний текст про конкретний історичний час, а й експресивне висловлювання про емоційний стан, настрій автора. У його мовотворенні зринають усталені народнорозмовні вислови, як, скажімо, *досить, по саме нікуди*, що вживається замість оцінної лексеми *багато*, напр.: “17 квітня 1924 р. Тяжко мені, в цю справу плутатися не хочеться. Одно те, що маю й своєї роботи *досить, по саме нікуди*, – до того ж я не філолог, нічого в їхніх тонкощах не розбираю...” [3: 113]; “10 травня 1928 р. В живі очі бреше .. і не стямиться: адже ж коли він висунув Тимченка, то тоді голову вже було обрано. Навіщо чоловік бреше і кому потрібна його *брехня*, та ще такими *білими нитками шита?*” [3: 630].

Значення “повільно, погано і т. ін. (щось відбувається, робиться)” передається ФО як *(наче, ніби і т. ін.) мокре горить* [7: 402]. Саме цей фразеологізм функціонує у тексті у двох таких варіантах: *робиться, як мокре горить* [3: 101]; *робота посувалась, як мокре горить* [3: 300].

Емоційна образність фразеологізмів звична у контекстах, що містять самохарактеристику оповідача: *роблю, як каторжник* [3: 94]; *працював, як чорний віл* [3: 178]; *а то хоч світ за очі тікай – так допікає безгрошів'я* [3: 273]; *махнув на це рукою* [3: 52]; *в мене й руки*

пускаються [3: 94]. Зауважимо, що загальномовний словник фіксує цю фразеологічну одиницю в іншій формі **руки опускаються, опустилися** у кого: "хто-небудь впадає в апатію, стає байдужим, пасивним, бездіяльним; не хоче робити чогось" [7: 624]. Так само слугують авторові ФО, коли він характеризує дію, стан інших осіб, напр.: "11 липня 1928 р. Ввечері засідання, присвячене пам'яті Яновського. Скандальне засідання... Мляві промови... Не любили лікарі-професіонали Яновського: **колов він їм очі** своєю безкорисною гуманною вдачею" [3: 661].

Зміст деяких ФО автор розкриває у тому самому висловлюванні, використовуючи пояснення після двокрапки, на зразок: "28 лютого 1926 р. Пише ще Д.Дорошенко про університетську історію в Польщі. Студинський, як виявляється, таки дійсно рук доложив до цієї історії, а як побачив що зле, то зараз **умив руки**: знать нічого не знаю!.." [3: 348]; "19 жовтня 1927 р. Заходив Студинський. Почуває себе, видко, **як собака в човні**: крутиться, в вічі не дивиться, солоденьким голоском розмовляє... Даремно! Краще б не заходив" [3: 535].

Іронічний зміст вкладає автор у ФО *лижуть халяви у закордонних капіталістів* [3: 145], тобто "підлабузнюються до когось, догоджають комусь, принижують власну гідність, підлещуються" [7: 333]. Обурення діями певних осіб передає автор ФО *з губи халяву звикли робити і роблять систематично* [3: 149], тобто "не виконують своєї обіцянки, обдурюють" [7: 601]. Таку саму характеристичну функцію виконує фразеологізм *пальцем кивнути не хочуть* [3: 155], тобто "зовсім нічого не хочуть зробити" [7: 290]. ФО *ні пари з уст* [3: 69, 300, 578] у контекстах С.Єфремова має значення "мовчали, не виступали, не повідомляли".

Народнорозмовне джерело фразеології простежуємо у висловах: *боком вилазить* [3: 175]; *навіть усом не моргнувши* [3: 64]; *насипали їм на хвіст соли* [3: 343, 457, 458]; *з чужоземними делегатами возились як з писаною торбою* [3: 280]; *занадто ародно розм того духу напущено – аж пльці знать* [3: 48, 261]; *тепленьке місце знайшли* [3: 345]; *п'ятами накивали* [3: 112]; *газети б'ють на сполох* [3: 253]; *пошити в дурні тих...* [3: 187]; *"умиють руки"* [3: 698]; *куруці нема де кльоннути* [3: 427]; *зайти в глухий кут* [3: 199, 278].

Спільним мотивом об'єднано фразеологізми *набалакати сім мішків гречаної вовни, наварити каші* тощо. Ужиті в одному контексті, вони підсилюють зневажливе ставлення до тих, про кого йдеться, пор.: “21 січня 1926 р. Починають з'їздитися на сесію Укрнауки, що призначена цим разом у Києві, при Академії. Приїдуть, **набалакають сім мішків гречаної вовни**, наколотять, спинять на тиждень-два роботу, та й поїдуть собі. А нам потім **доведеться ту кашу їсти, що вони тут наварять**. Між іншим, справу з реформою Академії не буде порушено. [3: 329].

Згаданий словник не фіксує ФО *мов горохом об стінку*, що має значення “залишати без уваги, не реагувати”. Саме це значення реалізується у контексті С.Єфремова: “2 лютого 1924 р. Халатність і неакуратність, що межують з злочинством. Це просто щось нечуване, – ота незрозумілива брехливість! І тим паче, що я пояснив, яку вагу ті речі [книжка (виправлена) та рукопис] мають для автора [В. Дебагорія-Мокрієвича], що на них покладав, між іншим, і надії матеріальної натури. І все ж – **мов горохом об стінку!**” [3: 67].

Досліджувані тексти С.Єфремова дають підстави уточнити значення ФО *тепла компанія*. Словник слушно зауважує із стилістичною позначкою *іронічне*, що це “група знайомих людей, які разом пиячать, гуляють, розважаються і т. ін.” [7: 306], однак, контексти С.Єфремова засвідчують вживання цього фразеологічного вислову у цілком нейтральному значенні, пор.: “24 жовтня 1926 р. Увечері в невеликій, але **теплій компанії** у Руліна одсвятковано моє 50-ліття” [3: 420]; “21 жовтня 1926 р. Тепер Кримський боїться, що Грушевський випрохає спеціальне асигнування на Студинського, і той таки пролізе до Академії. Я заспокоюю його: подякуємо Комісарятові за нову посаду академіка і виберемо – не Студинського. Та й по всьому! **Тепла компанія** забула, що вибори все ж у руках Відділу, а тут Грушевський більшості ще не має” [3: 418–419]. Якщо в першому контексті ФО передає значення “друзі, близькі, товариші”, то в другому це група людей, об'єднаних якимось спільним інтересом.

Індивідуальне переосмисленні загальноновживаного фразеологізму засвідчує його потенційний багатоплановий зміст, який може бути реалізований у контексті з протилежним оцінним значенням. Одна з провідних тем “Щоденників” С.Єфремова – це

відтворення становища в Академії наук, характеристика, оцінка міжособистісних стосунків. У цьому контексті емоційно-експресивну функцію виконують ФО, виступаючи засобом безпосереднього вираження емоцій автора, його іронічної, в'їдливої оцінки тощо. Цій функції слугують ФО: *сам нечистий ногу зломить* [3: 349]; *діагнози бувають вилами по воді писані* [3: 180]; *можемо погрузнути в болото по самі вуха* [3: 161]; *волосся догори лізе* [3: 238]; *такий жанр вже боком людям вилазить* [3: 247]; *всю українську науку в жмені держить* [3: 185]; *справжній демократизм біля них і не ночував* [3: 195]; *воно [мистецтво] й не ночувало тут* [3: 407]; *кропив'яне насіння* [144]; *рвуть на частки* [3: 142]; *такий втомлений, що хоч викрути* [3: 41-42]; *робота плавом пливе на мене* [3: 451]; *на тонку, видно, пряде* [3: 167]; *цензура дихнути не дає* [3: 40]. Перелічені ФО вживаються у значеннях, що зафіксовані в загальномовному словнику. Зафіксовані у текстах С.Єфремова фразеологізми, що характеризують людину та її емоції, належать до найчисленнішої ідеографічної групи ФО на позначення якостей людини, зокрема, морально-етичних, фізичних та психічно-емоційних станів тощо [5].

Уведення ФО в текст нерідко супроводжується її семантичною та структурно-семантичною трансформацією. Серед різновидів структурно-семантичних трансформацій розрізняють такі стилістичні прийоми: "1) лексична заміна компонентів фразеологізму словами вільного вжитку; 2) поширення фразеологізму; 3) фразеологічний натяк; 4) контамінація фразеологічних одиниць; 5) еліпсис фразеологізму" [2: 56].

Узагальнено-цілісне значення ФО реалізується у можливих варіантних формах фразеологізмів. Зафіксовані в текстах С.Єфремова ФО репрезентують варіативність загальномовних фразеологізмів. Виділено окрему групу ФО, які відрізняються від зафіксованих словникових одиниць формою одного із компонентів або становлять варіанти, трансформації загальновідомих фразеологічних висловів. Так, до загальномовного ФО *на комариний ніс* "дуже мало, незначною мірою" [7: 437] зафіксовано вислів *листи всі на комарів носок*: "4 липня 1926 р. Правда, листи всі на комарів носок, - на зразок тих "телеграм", що писав Куліш при кінці віку" [3: 391].

До ФО *топтати/протоптувати стежку* [7: 716] відзначаємо варіантний вислів у контексті: “21 жовтня 1926 р. А, здається, справа з тим дурнем та льокаєм [Студинським] простіша. Я бачив, що він тут вкупі з своїм теперішнім патроном Грушевським *промітає собі стежку до Академії*, але не знав, до чого воно вже дійшлося” [3: 418].

Два ФО *танцювати під дудку чию* [7: 707] і *лити воду на млин чий* [7: 336] мають контекстуальні відповідники, напр.: “2 листопада 1927 р. А добродушний французький буржуа благословляє цей союз, в своїй наївності може навіть і не гадаючи, *під чию соплку скаче й на чий млин воду жене*” [3: 541].

Загальнономовна ФО варіюється також у контексті, пор.: “9 січня 1928 р. Колядки в Софії. Народу повнісенько роз, так що не те яблуку – *гороху ніде впасти*” [3: 574] та “дуже багато людей, надзвичайно людно” передається ФО *голиці (яблуку, яблукові) ніде впасти* [7: 126].

Так само вкладає свій зміст С. Єфремов у близький до фразеологізму вислів *щодня як у казані*: “Липень 1923 р. Знов ремонт, дрова на зиму і всяка інша чортовщина. *Щодня як у казані і кінця тому не видко*” [3: 41]. Словник не фіксує такої ФО, хоч її фразеологічний зміст підтримується частотою вживання в усній мовній практиці. До ФО тяжіє зафіксований вислів *води налити*: “28 лютого 1929 р. Цензура дозволила “Городянку” з моєю статтею. Правду казавши, не сподівався. Виходить, що іноді корисно буває *“води налити”*” [3: 740–741]. Невипадково С. Єфремов, відчуваючи фразеологізацію розмовного вислову *води налити*, бере останній у лапки. Фразеологізація його підтримується вживанням слова *вода* у переносному розмовному значенні, що його фіксує загальнономовний словник *перен., розм.* “Непотрібні, безмістовні фрази і т. ін. у викладі матеріалу; багатослів’я” [6, I: 716].

До фразеологізмів можна залучити вислів *мов маком засіяне*: “7 листопада 1925 р. Я присидів цілий день дома, кінчаючи коректу Шевченкового Щоденника. Аж очі від цієї коректи вилазять. Доводиться часто з лупою додивлятися до дрібнісенького писання (на фотографії, хоча воно і в оригіналі *мов маком засіяне*)” [3: 298]. Значення названого вислову “списаний дрібними літерами аркуш

паперу” підтверджується наведеним контекстом. СФУМ цього звороту не фіксує, хоч він часто вживається в усній мові.

Як варіанти загальнономовних ФО розглядаємо вислови: *тільки мокреньке може лишитися від чогось, грізні накази гудуть як у порожню бочку, Пилипом із конопель раз у раз вискакує*, що функціонують у таких контекстах: “23 листопада 1924 р. Що грізніші накази, то менше послуху. Кожне робить по-своєму. Комусь, видко, не хочеться випустити В[асилен]ка – і *грізні накази гудуть, як у порожню бочку*. І ефект той самий: гуде, а чого – не знати і наслідків ніякісеньких” [3: 164]; “5 березня 1926 р. Але перспектива війни, та ще проти сучасної техніки – брр... Неприятненько! *Тільки мокреньке може лишитися* від нашої пишної держави Десняків та Поліщуків” [3: 349]; “4 січня 1927 р. Шелухін, як видно, доброго собі учня [Винниченка] здобув і може тішитися, що не він один *Пилипом з конопель раз у раз вискакує*” [3: 450].

Фразеологізми з демінутивним компонентом зазнають авторської актуалізації у щоденникових записях С.Єфремова, пор.: *комарів носок, мокреньке, рядничочка*. Дослідники констатують, що „деривати із суфіксами демінутивності у фразеологізмах є виразниками як позитивної, так і негативної суб’єктивної оцінки” [4: 7].

Засвідчено низку ФО, які вживає С.Єфремов, модифікуючи загальнономовну структуру і увиразнюючи внутрішню форму або образний зміст фразеологізмів. Індивідуальну трансформацію ФО спостерігаємо в таких контекстах: “17 квітня 1926 р. Він [невдалий механізм] наскрізь, згори донизу прогнів і нікуди не годиться. І це видко всім, до останньої людини, дарма що ще й тепер – більше, ніж коли – знаходиться “услугаючих”, задля кар’єри або хвилинного заробітку *ладні стелитися на рядничочку*” [3: 365]; “10 жовтня 1926 р. Це той самий Студинський, що в Галичині *стелеться перед поляками на рядничочку* і що його виключення з Академії за це на початку цього року вимагали большевики” [3: 413–414].

Оскільки “свідомість мовця пов’язує весь вираз з ідеєю, символом якої він є” [1: 102], то в мовній практиці автор звертаючись до фразеологічних джерел, зберігає узагальнену семантику, саму “ідею” фразеологізму і дозволяє собі змінювати компоненти усталеного вислову. Наприклад, семантика протиставлення *велике-*

мале, наявне у ФО *робити з мухи слона*, зберігається і у варіантному авторському ФО *з макового зерна слона сотворить*, пор.: “2 січня 1927 р. Тільки недогадливість українських большевиків позбавляє Шелухіна чести стати їхнім співробітником. А він все-таки товчеться об одвірок, не помічаючи, кому це здасться. Маніякальна голова і в зненависті своїй нічого не поїдає, а ще й *з макового зерна слона сотворить*” [3: 449].

Найчастіше видозмінюються ФО за рахунок доданих означень, напр.: “4 жовтня 1926 р. Розповідають про вчорашню ювілейну учту. Загальний голос – велика помпа (навіть до “генія” домовилися), але душі не було. Офіційне славословіє. До того ж *до бочки ювілейного меду докинуто кілька ложок крутого запахуцого совітського дьогтю*” [3: 411].

Поширені трансформації ФО ґрунтуються на введенні загальнономовного фразеологізму в авторську синтаксичну конструкцію, в самостійне речення з актуалізованими членами – компонентами ФО, пор.: “13 грудня 1928 р. На засідання Відділу прийшло від Президії повідомлення про те, що вона перевела Студинського на штатного академіка... Усіх на Відділі це обурило... Цікаво, з якими очима прийде на Відділ Студинський? А втім – що й питати: *Сірків багато бігає, у кожного можна очей позичити*” [3: 709]. До загальнономовного словника не потрапили ФО, що мають виразне народнорозмовне походження і які використовує у емоційно-експресивних контекстах С. Єфремов: “13 лютого 1929 р. *Товчуть, мов дятли носами*, в одно і однаковими словами, – благо, штамп немудрий дано” [3: 734].

Зафіксовані в „Щоденниках” С. Єфремова фразеологічні одиниці виконують роль стилістичних засобів іронічного, сатиричного зображення, засобів самоіронії тощо. Вони виконують не лише стилістичну функцію експресивно-емоційного висловлювання, а й текстотвірну функцію, оскільки часто підсумовують, узагальнюють висловлену думку. В ідіостилі С. Єфремова ці експресивні знаки сигналізують про занурення автора в глибокі народнорозмовні джерела, з яких він черпав образне, влучне слово. Це оцінка гостро сприйманих тогочасних політичних, культурних подій, вираження особистого ставлення до конкретних

діячів і до загальної атмосфери, що панувала в тогочасному суспільстві, зокрема, в середовищі інтелігенції.

Література

1. Балли Ш. Французская стилистика. – М.: Изд-во иностр. лит., 1961. – 364 с.
2. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наук. думка, 1989. – 156 с.
3. Єфремов С. О. Щоденники, 1923-1929. – К.: ЗАТ “Газета “Рада””, 1997. – 848 с.
4. Пономаренко А. Ю. Фразеологічні одиниці з демінутивним та аугментативним компонентом у сучасній українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2003. – 20 с.
5. Прадід Ю. Ф. Проблеми фразеологічної ідеографії: автореф. дис. ... д-ра філол. наук / Дніпропетровський нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 1997.
6. Словник української мови в 11-ти томах. – К., 1970–1980.
7. Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В.М.Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 2003. – 1104 с.

СЛОВНИК ПРИЄМНИКІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ: ПРИНЦИПИ СТВОРЕННЯ

Ірина Мейзерська, 2010

Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 811.161.2'374

У статті здійснено огляд основних принципів лексикографічного моделювання системи приємників сучасної української мови у світлі функціонально-комунікативного підходу. Побудова моделі Словника передбачає доповнення та уточнення реєстру сучасних українських приємників, а також лексикографічне опрацювання реєстрових одиниць на засадах системності з урахуванням їхньої структури, значення та функцій.

Ключові слова: система приємників, лексикографічна модель, лексикографічний параметр.